

AZ EMLÉKBESZÉDSZERZŐ GYULAI*

Az öregedő, a 67 utáni Gyulai felfogásának s befogadó készségének beszűkülését a fiatalokkal s a Vajdával szemben elfoglalt elutasító álláspontjával szokták mérni és érzékeltetni. Pedig bizonyítóbb erejű, mert a saját világán belüli jelenségek és mércék is kínálkoznak erre. Hiszen Vajda s az ifjú nemzedék politikai nézetei, egyénisége s műgondhiánya egyaránt taszították s taszíthatták is. Az igazán bizonyító az, *milyen kevésbé értette meg a lírikus Aranyt*. Csodálatosan kimunkált Arany-émlékbeszédében egyre csak a nemzeti típusokat állító *epikus költőt* s a nemzeti eszményeket állító *etikus embert* magasztalta. A világnézeti kétség, az egyedi megrendültség meredélyeit járó, az egyén és történelem viszonylatával küszködő meditáló alig vette észre, alig vette benne számba. S nyilván nemcsak nyakassága, hanem a történelem és közösség, a közösség és egyén, az egyén és történelem viszonyának e régies, nemzeti-nemesi óliberális felfogása akadályozta meg abban is, hogy érzékelje Jókai *Aranyemberének* s néhány kései írásának élményi s esztétikai időszerűségét, s méltánylóan szóljon róluk. Haragja természetesen nem kerülte el a fiatal drámaírónemzedéket sem. A Rákos–Dóczi-féle újromatikusok éppúgy kikapták a részüket, mint a népszínmű szerzői; sőt a maga öregedő nemzedéktársait sem kímélte. Dramaturgiájuk s lélektanuk egymással szorosan összefüggő hibáira megint csak kitűnően mutatott rá; de amidőn a konfliktusok megoldására tett kísérleteiket bírálta, nem valódi gyengeségüket vette toll-hegyre, hanem az öröklött keresztény nemesi-nemzeti liberális *Világrend föltételezett harmóniájának figyelmen kívül hagyását*.

*Ez az írás bizonyos értelemben kiegészítés. Egy korábbi cikkben Gyulairól, a *67 utáni kritikusról* rajzoltam képet. Az Emlékbeszédekről ott nem esett szó. Pedig ezek nélkül róla minden rajz hűtlen, igazságtalan, méltánytalan. Értekező prózája – s a magyar értekező próza is – egyik csúcsát érte el ezekben. Így nemcsak kiegészítés, – korrekció is ez az írás.

Gyulai, ösztönösen vagy tudatosan, számtalan elemét tette magáévá ama pszichológiai eredményeknek, amelyeket, a romantika és realizmus irodalmi irányzatával együtt, a pozitívizmus hozott. A pozitívizmus filozófiai és esztétikai felfogását azonban elutasította. Különösen akkor, amidőn az 1849, de kivált 1871 után Európa-szerte, főleg azonban Közép-Európában szükségszerűen kapcsolódott össze a schopenhaueri pesszimista világbírálat és létkritika evolúcióellenes tanaival, jelszavaival, s amidőn, más-más oldalról ugyan, de együttesen került előtérbe a két irány relativáló hajlama és a szubjektivista nézőpontja. De az 50-es évek hazai s európai esztétikája ama válfajának jegyében utasította el, amelynek középpontjában a Gondviselés szabta Világrend összhangos és szerves fejlődésének a nemzeti történelemben testet öltő tétele állt. Mint ahogy a politikában, a közéletben *a már kijelölt helyestől* való önkényes eltérést látta a Tisza-féle közéleti magatartásban, ugyanúgy a már kipróbált helyestől való eltérés következményét vélte látni a létrejött művek *szírvonalának esésében is*. Ennek alapján hozta 67 utáni kritikai tevékenységében gyakran a legkülönbözőbb szemléletű írókat és műveket egy síkra; a 70-es években pl. Beöthy Zsoltot, Toldy Istvánt és Tolnai Lajost. Amidőn műveiket elvetette, ítéletének végső alapját abban adta meg, hogy a megbíráltak figyelmen kívül hagyták „a Világrend harmóniáját”, amelyet pedig, szerinte, az író köteles felmutatni.

S amint a politikában csalódásának, elszigeteltségének érzete ellenére mégiscsak hitte „az újabb magyar közélet egyetlen államférfiúi nagy eszméjének”, „a kiegyezkedésnek” győzelmét, ugyanúgy hitte, a filozofikus eszmélkedés síkján, hogy a már kijelölt s a már kipróbált helyes, a mondott Világrend érvényének jegyében, – győzni fog az alkalmi, az időleges, az önkényes eltéréseken. Ezért vállalta minden gúny és támadás ellenére a hatalmon belüli fogság állapotát, s ezért vált kritikájának hangneme a kiegyezés után nemcsak ingerültté, fölényeskedővé, de gyakran kioktatóvá és moralizálóvá is.

Hitébe annál inkább belémerevedhetett, mert a nagy színvonalkülönbség, amely a 67 előtti s a 67 utáni korszakot elválasztotta, csakugyan összefüggött a Tisza-tábor szellemiségének, a kialakuló dzsentrí-szellemiségnek eluralkodásával. S néha a fôlszínen valóban úgy, ahogy ő fogta föl: a helyes kezdeményezés helytelen útra tévedt. A Nyelvôrt például Csengery, Arany és Gyulai körében hívták életre. Megindulása után néhány esztendővel azonban a történetietlen pozitívista természettudományos felfogás s a nacionalista provincializmus összefonódása lett belőle, ami nyelvtisztító részét illeti. S mint elsôrangú drámaíró, aki tökéletesen tisztában volt a színház nagy közönségnevelô hatásával, érdeklô figyelt Rákosi Jenô üdvös kezdeményezését is, hogy jól mulattató, tiszta nyelvû darabokkal tanítsa ép beszédre, mélyebb nép- és honismeretre a roppantul vegyes etnikumú és ajkú pesti közönséget. Annál jobban elkedvetlenedett azonban, amidôn szinte kizárólag olcsó idillt, vásári bohóckodást és sallangos beszédmodort látott az új színpadon; a városi kispolgár és a dzsentrí faluba helyezett talmi tizedromantikáját.

Elszigeteltségét, népszerűtlenségét, pózzá lett dacformáját az olyan intézményekkel, áramlatokkal, jelenségekkel való harcias szembenállása, melyek a dzsentrí s a hozzá alkalmazkodó közép- és kispolgárság szellemi-lelki magatartását fejezték ki, még erôsebben fölfokozta a 80-as évek konszolidálódása. Élete alkonyán, a századelôn viszont, amidôn valójában már élô ereklye volt inkább, mint igazi közéleti-szellemi tényezô, az Eötvös-Szalay-féle liberalizmusra szívesen hivatkozó polgári erôk szemében éppen ez a szembenállás, ez a védekezés tette rokonszenvenné, kedves iróniával kezelt archaikus erkölcsi példává. Annál is inkább, mert ehhez a szellemhez való hûségét, hûségének akaratát 1867 utáni munkásságának legmagasabb pontjai hitelesítették.

Emlékbeszédei ezek. Kritikái az irodalom történetének, az irodalombírálat történetének folyamatában fontosabb szerepet tölthettek be, nemcsak 1867 elôtt, de 1867 után is. Az utókor

számára azonban regénye mellett ezek jelentik életművéből a legmaradandóbb értéket. A magyar értekező próza olyan magaslatot ért el ezekben, mint legjobb európai társai. Szorosabban s közvetlenül vett *irodalomkritikai vagy éppen irodalomelméleti elem ugyan viszonylag kevés* található bennük, de az alkotás megközelítésének akkor s azóta is világszerte kedvelt és termékeny módjára adott példát. Az alkotás, az életmű lelki és alkati, érzelmi és hangulati, erkölcsi és szemléleti előzményeit, előfeltételeit tárja hallgatója, olvasója elé. Röviden az alkotó egyéniségét. Szól a művekről is, de mintegy az alkotó egyéniségének koncentrált megjelenüléseiről, mint erkölcsi eredményeiről, mint szemlélete és esztétikai felfogása összefoglaló példázóiról. *A liberális örökség tanúságtovője e kései remekeiben.*

Legszébb közülük a *Keményről* szóló (1879). Túlegyszerűsítve azt lehetne mondani: regényének gyakorlatát viszi át az értekező próza síkjára. Valójában azonban pontosan alkalmazkodik műfajához. Tanult a műfaj hazai előzményeiből, de külföldi arcképrajzolóktól is, főleg Macaulay-tól s Sainte-Beuve-től. Varázsának legfőbb titka alighanem atmoszférikus tehetségéből született. Emlékbeszéde valóban *emlékek elbeszélése*. Így beszéde sajátos kettős pólusú előadás lesz. Meleg közvetlenséggel, megindult személyességgel, érzelmi bensőséggel beszél, de az alkalmat, a tárgyat, az excellens közönséget tisztelő megbecsüléssel, megemelve ezáltal a szót, majdnem a magasztosig; ám sohasem lépi át, s főleg nem lesz foglya a magasztosság szónokiasságának. Az az esztétikai értelmű humor, melyet az egész nemzedék annyira kedvelt, egy-egy szívenfogó vagy megmosolyogtató anekdotával, jellemvonás fölemlítésével folyvást az olvasó, a hallgató természetes, közvetlen, napi érzelmi világába hozza vissza tónusát. Ugyanakkor ahogy Kemény s nemzedéke valódi vagy föltételezett nemes liberalizmusáról, történeti szerepéről szól, méltóságot kölcsönöz hangjának. Alighanem a liberalizmus e szép és mélyen személyes

idealizálásának köszönhető a századvég új polgárságának igaz és őszinte rokonszenvét.

Ez az emlékbeszéd azonban mind a műfaj, mind a hazai irodalmi gondolkozás, mind pedig a magyar történetiszemlélet tekintetében jóval több, mint egy határozott karakterű értekező különösen jellegzetes műve. *Epilógusa is* mindhárom tekintetben egy korszaknak. Az ötvenes évek ama nemzedéke, mely a centralisták 48 előtti liberális szellemi örökségét vélte folytatni s óhajtotta a körülményekhez alkalmazni, a kor prózaepikájával s Arany versművészetével egyenrangút adott az értekező prózában, elsősorban az *esszé tanulmányban*. Sőt, szinte azt mondhatni, ebben a műfajban közelebb állt e szakasz európai szintjéhez, mint a másik említett kettőben, a hatalmas Arany-lírárt nem számítva.

Gyulai emlékbeszéde történetbölcseleti, társadalomszemléleti gondolatokban távolról sem oly gazdag, mint Eötvös, Szalay vagy Kemény esszé tanulmányai; esztétikai fejtegetéseinek mélységében és igazságában pedig meg sem közelíti Aranyt vagy Erdélyit. Két mozzanatban azonban alighanem valamennyiüket felülmúlja. Mert azokat a gondolatokat pl., amelyekben Kemény egykor a tényekkel küszködve külső és belső ellenállásokon át haladva a tényekből igyekezett roppant erőfeszítéssel kifejteni Ausztriához való viszonyunkat, közép-európai állásunkat, társadalmunk fölvenni szükséges fejlődési irányát, — Gyulai már adott norma-, sőt dogmaszerű eszmékként foglalja össze, a kétség árnyéka nélkül. Ami Keménynél vitára hívó, tépelődésre készítő élő eszmélkedés volt, Gyulainál mindaz holtan ismételt lekción.

Ezeket a részeket a kései olvasó érdektelenül lapoz át. Hasonlóképp azokon is, amelyeken esztétikai, elméleti fejtegetést nyújt a regényről, s az epika művészetéről általában. Kritikáiban elevenebben, konkrét példákra alkalmazva, ellentmondó vagy helyeslő érzéssel, százszor olvastuk nála n. ind. S azoknál is, akiktől vette vagy venni vélte e téziseket. Keménynél, Aranytól s részben Erdélyinél, sokkal hitelesebb

gondolatmenetekben, sokkal átütőbb logikai erővel. Ezekben a részekben nemcsak epilógust nyújt emlékbeszéde, de tagadhatatlanul epigonizmust is.

Két ponton azonban, mint jeleztük, nem adtak ők sem többet, mint Gyulai itt; valóban sajátos egy lelki mozzanattal, pszichológus vizsgálódására érdemes lelki mozzanattal állunk itt szemben. Híres, sőt hírhedt következetességéről, tézissé merevült, dogmaként alkalmazott irodalomkritikai elveiről megfeledezni, „megszabadulni” látszott itt. Nemzeti ideálképek eszményítő létrehozásának követelményéről, az „egészséges”, a Világrenddel harmonizáló típusok alkotásáról, a (formál-)logikai rendű cselekvés tézisetikát kielégítő posztulátumáról nincs szó Kemény sorsrajzolatában. Ellenben a dolgok velejében érvényesül az 50-es évek nagy nemzedékének két lényegi érteke magatartáseleme s Gyulai tehetségének is két (kritikáiban többnyire elnyomott) nagyszerű karaktervonása.

Az 50-es évek nemzedéke az egyetemest és a különöst, az Allgemeinst és a Besonderest mindig együtt, egymásban kívánta felmutatni; az egyetemest az egyedi sorsban testesült nyilatkozásában, meg a rajzolt egyedi sorshoz való írói atmoszférában. S fordítva: az emberi közsorsban lényeges mozzanatokon át rávilágítani az egyedi sors velejére, s az egyetemes emberi létezéshez kapcsolódó atmoszférában föl-idézni az egyedi sors légkörét.

Gyulainak cselekménytervezésre, alakteremtésre, sorsalkotásra nem volt különösebb képzelete. Egy meglevő, egy adott, egy megismert életút, alak, sors megélésére annál nagyobb tehetséggel volt megáldva. Megélésére, s nem bele-vagy átélésére. Önsorsa, öntermészete, önéletútja lehetőségeként élte meg, s így a maga személyes ügyeként nézett szembe benne és általa az emberi létezés általános kérdéseivel is. S mint java novelláiban s regényében is – sajátos ellentétben a kritikáiban hangoztatott harmónia- és egészségkövetelménnyel –, a hulló, az eső, a veszésre jutott emberi sors iránt különös érzékenységgel volt eltelve. A tisztán tragikusig, mint elbeszél-

seiben is ritkán, itt sem ment el. Ellentéteiben szerette látni az életet. A melankóliának humort, az elégiának iróniát, az érzékenyülésnek fanyar tréfát vetett ellen. Ilyen az emberi sors, sugallja egyszerre szép emelkedettséggel s egyszerre csúfoló ellenkezéssel. Keményről például így beszél:

„Aki oly élesen szokta megfigyelni az emberi szenvedélyeket és társadalmi viszonyokat, és oly mélyen merült saját szíve vizsgálatába, most bámészan tekintett körül, mintha minden új volna előtte, vagy egykedvűen nézett maga elébe, mintha semmi sem érdekelné többé; aki oly örömet s oly behatóan fejtegette a politika, irodalom és tudomány nagy kérdéseit, most összefüggés nélkül beszélt, vagy mint a gyermek csapongott egyik tárgyról a másokra, a mohó öröm, vagy harag felindulása között. Kertje lombjai alatt elégültlen mondá, hogy ő immár boldog, nincs semmi dolga. . .”

Az utolsó mondat ez idézetből a kutatónak különösen figyelemreméltó. Aki ismeri Kemény életművét, tudja, egyik legművészibb s legmegrendítőbb elbeszélésére — s a magyar elbeszélőművészetnek is egyik legjobb darabjára — *A két boldogra* utal, játszik rá finom tartózkodással Gyulai szövege. S aki ezt tudja, lehangoltsággal elege örömmel érzi, ha Gyulai a magára vett, s immár időszerütlenné, sőt dogmává merevedett elvek hámját leveti, érzékenysége a valódi, kivált a tragikus emberi sors iránt fölszabadul, Keményé és Péterfyé közelébe kerül.

S aligha független e nyitott, e humánus, e reális közelítéstől az hogy prózaművészetének, stílusformálásának, retorikai biztonságának, nyelvi teljességének is itt jut el tetőpontjára. Ez utóbbit fejlődéstörténetileg külön is fontos aláhúzni és megvilágítani. Arany kritikai prózája mérhetetlenül sokrétűbb, gazdagabb és átgondoltabb az esztétikai s a poétikai eszmék tekintetében, Kemény esszéi hasonlíthatatlanul mélyebbek sorsérzékelésükben, művészibbek láttató jelképpalkotásukban, teltebb hangzatúak dikciójukban, — ám ha az olvasó nincs szokva, elhatározva s fölkészítve egy régebbi, egy arhaikusabb prózafejlődési fok olvasására, befogadására, akkor gondolati és

érzelmi, művelődési és esztétikai élményét jelentősen csökkenti e fejlődésfoki különbség érzékelése. Gyulait, kivált éppen Kemény-émlékbeszédét nemcsak teljesen maiként fogadja be olvasója, de többnyire annál is magától érthetőbb természetességgel, mint a „stílromantikus”, vagy a késő-nyugatos értekezők erősen túldíszített, túlegyéniesített s irányzatszerűvé tett prózáját. A művelt magas, a *beszélt* köznyelv s a művelt magas, a *közhasználatú* irodalmi nyelv most került először igazán tápláló, éltető kölcsönhatásba egymással. Amihez persze, a műfaj, a személyes, az emelkedett, az emlékezve, a meditálva előadó beszéd műfaja is közrehatott. Mindenesetre a művelt beszédnyelvnek ehhez az irodalmi normájához senki sem került a 20. század első évtizedeiig oly közel mint Gyulai, az egy Péterfyt leszámítva, aki azonban gondolati súlyánál, szemléleti összetettségénél, társítási gazdagságánál fogva csak a magas műveltségű olvasó számára áll ennyire a művelt élőbeszéd közelségében.

Az *Arany-émlékbeszéd* (1883) hibáit s irodalomközelítési felfogásának, típusának, módszerének gyengéit, csekély értelmező erejét mutatja meg. Arany nem regényfigura, különösen nem az a külső, a kis tényekből építkező, az atmoszférikus írónak. Befelé élő, rejtőzködő ember, öngyöttrésig menő intellektuális és érzelmi fegyelemmel. Gyulai, volt idő, midőn naponta érintkezett vele; egyéniségéből, lelki-szellemi valójából azonban meglepően keveset látott meg. Arany Csengeryhez írt néhány levelében szinte többet fölfed magából, mint a kötetre rúgó Gyulai-levelezésben.

Az egyéniség helyett itt hát elsősorban a művekről kísérelt meg beszélni. Valójában inkább az irányzatról beszélt, mármint ahogy ő a népiesség irányzatát, a népnemzeti iskola irányzatát, Arany irányzatát, esztétikai elveit elképzelte, s kritikáiban számon kérte ifjabb kortársain. Elveihez, az 50-es évekhez képest lényegében ez az emlékbeszéd sem adott e tekintetben semmit sem, csak merevebb s még inkább előíró értelemben lett normatív. Így aztán Arany életművét valóban

igen kevésbé sikerült értelmeznie. Jellemző — amire már előbb utaltunk is —, hogy Arany lírájára alig fordított figyelmet és fáradságot, holott már az *Őszikék* után állunk. S e korban is, jóval Babits előtt, tudták, sejtették már — Arany Lászlótól Péterfyig, Endrőditől Reviczkyig —, milyen hatalmas és úttörő alkotás ez a líra; s az előbbi három már azt is tudta, hogy az 50-es évek Arany-lírája fejlődéstörténetileg még az *Őszikék*nél is jelentősebb.

Mindazonáltal ez az emlékbeszéd, ha csökkent preganciával is, a századközépi liberális nemzedék erkölcsi s esztétikai értéktiszteletét, történeti gondolkodás iránti vágyát sugallta, nagyon gondosan kimunkált, tömör, emelkedett és megindult szövegével éppúgy, mint a Kemény-memoriálé.

Annál is inkább, mert egy ponton nagyon is rokon ezzel. A lírikus Aranyt nem fogta, nem tudta megragadni; lírikusi eszménye a dalköltő Heine és Béranger volt. Az epikus Arany *liraiságát* annál jobban érzekelte és méltányolta. Ha Keményben a részvétre indító, a romlásba vesző egyéniséget s rajta keresztül mindnyájunk mindenkor könnyen pusztulásba forduló közsorsát ragadta meg, — Arany elbeszélő költészetében is, miután mintegy letette a koszorút az ideális nemzeti hősök eszményi ábrázolója előtt, vagy az előtt, amit ő annak vélt — ellenállhatatlanul vonta érdeklődését, megélő készségét magához e hősök melankóliája, elégiája. Annál könnyebben, mert maga Arany is mindig íroniával és humorral elegy méltósággal festi hősi és esendő voltukat.

Így, mondhatnánk, közvetve jut el a lírikus Aranyt jellemző s mozgató sors- és emberszemléletig. S mivel az epika műfaji kérdéseivel alkatánál fogva is, kritikusai és írói gyakorlatánál fogva is jobban ért, mint a líra problémáihoz, szépen fejt föl Arany elégikus atmoszférájú, hőseinek lélektanát, lelki alakulásuk menetét, s vonzó sajtáságaik mibenlétét. Nagyon is érthető hát, ha a *Toldi estjének* bemutatásakor, kivált őszi-öreges jeleneteinél, Piroska sorsának magyarázatában, sőt még a tétova Buda szerencsétlenségének említésekor is átszemélyese-

dik hangja, részvétellel telik meg előadása, bensőséggel rajzoló ereje. Bár itt is, mint egész kritikai tevékenysége folyamán, inkább lélektani kérdésekkel foglalkozik, mint a művet művészté emelő egyéb tényezők kérdésével. S az alakok ily meleg részvétellel, ily igaz emberséggel való sorsmegragadása és fölmutatása megnyerte írásának mindazokat, akik nem voltak programszerűen s eleve elszántan képességeinek, emberségének kétségbe vonói.

Arany historiai atmoszférát teremtő erejét is kedvvel s ambícióval boncolja. Itt azonban éppúgy kisebb sikerrel jár, mint hőse fejlődéstörténeti helyének kijelölésében is.

Gyulai történeti vágya ellenére sem volt igazában történeti alkat; irodalomtörténeti módszeres elméleti tanultsága pedig minimális volt. A szövegápolás európai fénykorában, a szövegűség fontosságának tudatosulása idején Kemény műveit s Madáchét úgy rendezte sajtó alá, hogy „stiliztikai” szempontból, „stiliztikai javítás” célzatával nyugodtan módosított a szövegen, méghozzá jelzés nélkül, abban a mély meggyőződésben, hogy e két író s az irodalom érdekében cselekszik. Toldy halála után Trefort, állítólag, Aranyt ajánlotta fel a katedrát, de az sajnos (vagy hál’ Istennek – az Őszikék írásának ideje ez!) nem fogadta el, s ekkor egyértelműen Gyulaira esett a választás. Nem nevelt s nem is nevelhetett utódnemzedéket. Különben is ő, aki oly erőteljesen írt, gyengén adott elő, s még gyengébben oktatott megbeszélés-szerű foglalkozásokon: többnyire a maga felfogását, értékrendjét kérte számon, s másokét kicsinylette, vagy éppen kitört ellenük valódi elemző, cáfoló számbavételük nélkül. Nem is igen alkotott szorosabban vett irodalomtörténeti munkát. Régebben készült szép Vörösmarty-könyve is a Kemény-esszé-re jellemző vonásokkal tűnik ki: az életműről vajmi keveset tudhatunk meg belőle is.

Mindent összevéve: Gyulainak (s *Budapesti Szemléjének*) alaptévedése alighanem abban állt, hogy a kiegyezési korszak első évtizedeinek alacsony irodalmi színvonalát úgy származ-

tatta a Tisza-féle dzsentri szellemiségből, hogy az a közönség izlésének rontásával, amely elsődlegesen – szerinte – a sajtón át megy végbe, *nem engedi érvényre jutni a régi irány töretlen folytatását. S nem úgy, hogy ez a szellemiség nem engedi meg egy valóban korszerű új irány létrejöttét* és fölemelkedését. A dzsentri szellemmel szemben álló új erőknél így nemcsak segítséget nem nyújtott, hogy a népnemzetihez hasonló színvonalra emelkedjenek, de egyenesen gátolta őket ebben (Tolnai, Reviczky, Komjáthy, Palágyiak stb.). A 80-as évek roppant gondolati sivárságában menedéket kereső fiatal kritikai tehetségeket (Riedl, Haraszti, Péterfy) pedig elvágta, sőt, a gyenge színvonal vázolt magyarázatával közömbössé tette vagy éppen szembeállította a jelentkező friss szépirodalmi kísérletekkel. Biztos volt a Tisza-korszak szellemiségének *tüneti s átmeneti* jellegében, de biztos az 50-es évek mérsékelt liberalizmusának s véle *a népnemzeti elvnek új áttörésében* is.

A Tiszák világába tartozók – érthető módon – hol merészebb, hol szelídebb csipkelődéseken túl ellene soha semmit nem tettek. Örültek neki, hogy táborukon belül van defenzív fogságban. Mert bármennyire fordítva képzelte is el ő a Deák- és Tisza-típus hasonulását, „végső soron” mint a nagy idők egyik magas erkölcsiségű végtanúja mégiscsak azt igazolta, hogy Tiszáék az 50-es évek liberálisainak természet és jog szerinti utódai. Ezt tanúsítja az is, hogy Tiszát nagy államférfiúnak utóbb sem tekintette ugyan soha, de később volt jó szava szerepére is, képességeire is.

Lapját 1875–78 előtt várakozás előzte meg, érdeklődés fogadta, s bizonyos elismerés övezte. Az érdeklődés vagy legalább az elismerés a tudományos részt illetően meg is maradt egészen a századvégig. Az irodalmi s az irodalomkritikait azonban előbb keserűség, azután fölháborodás, majd gúny, később kicsinylés, végül teljes közöny övezte. A híres bon mot most vált általánossá: a nyilvánosság kizárásával szerkeszti és olvassa Gyulai Pál.

Gyulai hitt a történelem logikájában. S az valóban követte is a maga útját.

Csakhogy az nem esett egybe Gyulaiéval.

NÉMETH G. BÉLA